

Matumizi ya Kanuni za Utambuzi wa Mofimu za Nida (1949) katika Utambuzi wa Mofimu za Lugha ya Kiswahili

Elishafati J. Ndumiwe¹ na Tasiana Jasson²

Ikisiri

Utambuzi wa mofimu katika lugha tofautitofauti huongozwa na kanuni za kimajumui zilizopendekezwa na Nida (1949). Kanuni hizo zimehakikiwa katika baadhi ya lugha za Afrikasia ambazo ni Kiyoruba, Kigala na Kihausa. Hata hivyo, kuna utofauti kati ya lugha za Afrikasia na lugha za Kibantu. Isitoshe, kanuni hizo haziko bayana katika lugha za Kibantu. Kwa hiyo, makala hii inahakiki matumizi ya kanuni za utambuzi wa mofimu katika kuchambua mofimu za lugha ya Kiswahili. Data ya makala hii imekusanywa kutoka *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* (2013) kwa kutumia mbinu ya upitiaji wa nyaraka. Aidha, uchambuuzi wa data umeongozwa na mkabala wa mofimu kama umbo na maana uliopendekezwa na Rastle na Davis (2008). Matokeo ya makala hii yanaonesha kwamba kanuni tano kati ya sita zinafaa katika kuchambua mofimu za lugha ya Kiswahili. Kanuni hizo ni ya kwanza, ya pili, ya nne, ya tano na ya sita. Kanuni ya tatu haitumiki katika kutambua mofimu za lugha ya Kiswahili kwa sababu maumbo yanayoelezwa na kanuni hii hayamo katika lugha ya Kiswahili kutokana na tofauti za kimuundo kati ya lugha moja na nyingine. Aidha, tumependekeza kuwa uundwaji wa kanuni uendane na maumbo ya lugha tofautitofauti kwa sababu ya umajumui wake.

1.0 Utangulizi

Maneno katika lugha ya Kiswahili yana muundo dhahiri wa viambishi vinyavyopachikwa kabla, baada au kabla na baada ya mzizi wa neno husika. Mathalani, maneno: *m-toto, u-kucha, mw-alimu* na *ma-tunda* yana viambishi kabla ya mzizi. Maneno *tung-o, sem-i, chez-e-a, pig-i-w-a* yana viambishi baada ya mzizi wa neno. Vilevile, maneno *a-na-chez-a, wa-na-pig-an-a, u-imar-ish-a-ji, ku-fug-w-a* na *mi-chez-o* yana viambishi kabla na baada ya mzizi wa neno. Hata hivyo, katika lugha ya Kiswahili kuna maneno ambayo hayaruhusu upokeaji wa viambishi kabla, baada au kabla na baada ya mzizi wa neno. Miongoni mwa maneno hayo ni: *baba, chui, simba, ndama, ngoma, mama, kaka* na *bibi*. Kwa msingi huo, maneno yenye viambishi tofautitofauti (maneno changamani)

¹ Mhadhiri Msaidizi, Idara ya Kiswahili, SAUT (Mwanza), Tanzania. Barua pepe: ndumiweelisha@gmail.com

² Madhiri Msaidizi, Idara ya Kiswahili, SAUT (Mwanza), Tanzania. Barua pepe: jassontasiana@gmail.com

huundwa na mofimu tegemezi ilhali maneno yasiyopokea viambishi vyovyote (maneno sahili) huundwa na mofimu sahili.

Uchambuzi wa mofimu kabla ya kanuni za utambuzi wa mofimu za Nida ulifanyika bila kuongozwa na kanuni zozote (Nida, 1949). Kila mwanasarufi alichambua vijenzi vya maneno kwa kuongozwa na umilisi wake binafsi. Kutokana na hilo, ikaibuka changamoto ya utofauti wa kimtazamo kati ya mwanasarufi mmoja na mwingine. Suala hilo lilisababisha vipashio vya tungo kuchanganuliwa kwa namna tofautitofauti. Mathalani, baadhi ya wanasarufi wanaeleza kuwa vijenzi vya maneno huitwa mofu na wengine huviita mofimu. Kwa hiyo, mwaka 1949 mwanasarufi, Eugene Albert Nida, alipendekeza kanuni majumui zinazotumika katika utambuzi wa mofimu. Kanuni majumui ni zile ambazo zinapatikana katika lugha zote ulimwenguni. Kutokana na hilo, utambuzi wa mofimu katika maneno sahili na changamani hufanyika kwa kutumia kanuni maalumu. Kanuni hizo zilitumiwa na Nida (1949) katika kutambua mofimu za lugha ya Kiingereza. Aidha, kanuni hizi zimehakikiwa katika lugha nyinginezo. Mathalani, lugha za Kiyoruba na Kigala zinazozungumzwa nchini Nigeria (Ogunwale, 2005 na Andrew-ogidi, 2006) na lugha ya Kihansa inayozungumzwa Afrika Magharibi (Zubairu, 2015). Licha ya kuwa kanuni za Nida (1949) zimehakikiwa katika lugha hizo lakini kuna changamoto zinazojitokeza. Mathalani, kanuni inayotumika kutambua homofoni (kanuni ya tano) hufanyiwa maboresho na wanasarufi wanaozihakiki katika lugha tofautitofauti. Kwa mfano, Ogunwale (2005); Andrew-ogidi (2006) na Zubairu (2015) waliboresha kanuni ya tano ili kushughulikia homonimu katika lugha za Kiyoruba, Kihansa na Kigala mtawalia. Hii ni kwa sababu lugha tajwa hazina homofoni.

Kimsingi, kanuni za Nida (1949) hutupatia mwongozo wa namna ya kutambua mofimu na kuzitenganisha kutoka katika mzizi au shina. Aidha, maneno yanayoundwa kwa neno sahili huwa na kanuni yake inayotumika katika kuyatambua. Wakati mwingine, kanuni hizi hutumika kuchambua maumbo mbalimbali ya maneno. Baadhi ya wanasarufi hutekeleza jukumu hilo pasi kujua kuwa wanazingatia kanuni za Nida katika uchambuzi wa maumbo ya maneno. Kwa hiyo, makala hii inahakiki namna kanuni za Nida zinavyotumika katika uchambuzi wa mofimu za Kiswahili. Makala hii imegawanyika katika sehemu tano: utangulizi ambapo tumeeleza tatizo la utafiti. Sehemu ya pili tumeeleza dhana ya mofimu katika lugha ya Kiswahili. Sehemu ya tatu tumeeleza methodolojia, yaani namna tulivyokusanya na kuchambua data. Sehemu ya nne tumeeleza matokeo ya utafiti kuhusu matumizi ya kanuni za Nida (1949) katika utambuzi wa mofimu za lugha ya Kiswahili. Mwisho, tumeweka hitimisho la makala hii.

2.0 Dhana ya Mofimu

Mathews (1997) anaeleza kuwa dhana ya mofimu ni changamani, jambo ambalo huongeza utata wa kuipambanua katika lugha. Aidha, historia inaonesha kuwa

istilahi *mofimu* ndiyo ilianza kutumika kabla ya *mofu* na *alomofu* (Crystal, 1971). Crystal (1971) anaeleza kuwa wakati wa sarufi mapokeo uchambuzi wa kiisimu uligawanya vipashio vidogovidogo kama vile vishazi, virai na hatimaye neno. Kwa hiyo, viambajengo vinavyojenga neno havikuweza kuchanganuliwa katika kipindi hicho. Lakini baadaye katika Karne ya 18 na 19 ilibainika kuwa palikuwa na haja ya kuchanganua viambajengo vinavyojenga neno. Wakati huo ndipo istilahi *mofimu* ilipoanza kutumika na *mofu* ilianza kutumika Karne ya 20 hasa baada ya kuasisiwa kwa sarufi zalishi. Kwa maelezo hayo, dhana ya mofimu ina sura mbili zinazotofautiana sana, yaani mofimu kabla ya kuasisiwa kwa sarufi zalishi na mofimu baada ya kuasisiwa kwa sarufi zalishi (Mathews, 1997).

2.2.1 Dhana ya Mofimu kabla ya Sarufi Zalishi

Kabla ya kuasisiwa kwa sarufi zalishi, yaani kipindi cha sarufi mapokeo, uchanganuzi wa sarufi uliishia katika darajia ya neno. Kwa maana hiyo, vipashio vinavyounda neno havikuchanganuliwa kabisa. Hata hivyo, katika kipindi cha sarufi miundo uchanganuzi ulipiga hatua na *mofimu* zikaanza kuchanganuliwa. Kwa msingi huo, *mofimu* ilitumika kurejelea kipashio cha mwisho kabisa cha uchanganuzi. Kwa mfano, kitenzi: *anacheza* kinavunjwavunjwa katika vijenzi: *a-na-chez-a* ambavyo haviwezi kuchanganuliwa zaidi bila kuharibu maana na umbo la kijenzi husika. Kutokana na ufafanuzi huo, mofimu ilielezwa kuwa ni kipashio kidogo kabisa katika lugha chenye maana kisarufi au kileksika (Nida, 1949; Spencer, 1991; Booij, 2007). Maana ya kisarufi hurejelea maana inayobebwa na viambishi awali na tamati ilhali maana ya kileksika hurejelea maana inayobebwa na mzizi au shina (Ndumiwe, 2020).

Kwa ujumla, mofimu kabla ya sarufi zalishi huwakilisha umbo na maana, yaani mofimu ni umbo na maana kwa wakati huohuo. Miongoni mwa wataalamu wenye mtazamo huo ni Nida (1941), Crystal (1971), Mohamed (1983) na Richards na wenzake (1985).

2.2.2 Dhana ya Mofimu baada ya Sarufi Zalishi

Mkabala wa sarufi zalishi uliibuka mnamo Karne ya 20 ambapo dhana za *mofu* na *alomofu* zilianza kutumika katika uchanganuzi wa kisarufi. Katika kipindi hicho kulitokea uhamaji wa maana ya mofimu kwenda kwenye mofu na mofimu kupewa maana mpya (Mathews, 1997). Maana iliyotumika kurejelea mofimu, yaani *kipashio kidogo kabisa cha lugha chenye maana kisarufi au kileksika* ikatumika kurejelea mofu na mofimu ikapewa maana mpya ambayo ni *kipashio dhahania cha umbo fulani ambacho kinaweza kuwakilishwa na mofu tofautitofauti katika mazingira anuwai* (Hartman, 1972). Aidha, Lightner (1975) anaeleza kuwa mofu imo katika utendaji lakini mofimu ni dhana dhahania iliyomo akilini mwa mtumiaji wa lugha ambayo ni sehemu ya umilisi wake kuhusu lugha husika. Kwa hiyo, mofimu ni tafsiri ambayo mtu hujenga akilini mwake kuhusu umbo fulani la

neni, yaani mofu. Kwa hakika, fasili hii ndiyo yenye mashiko katika kutofautisha dhana ya mofu na mofimu.

3.0 Methodolojia

Data ya makala hii imekusanywa kutoka katika *Kamusi ya Kiswahili Sanifu, Toleo la Tatu* (TUKI, 2013) kwa kutumia mbinu ya upitiaji wa nyaraka. *Kamusi ya Kiswahili Sanifu, Toleo la Tatu* (kuanzia sasa KKS 3) imeteuliwa kwa sababu ndani yake kuna maneno tofautitofauti yaliyoorodheshwa kwa utaratibu maalumu. Vilevile, maneno ambayo yametumika katika makala hii yangeweza kupatikana katika kamusi zingine lakini tumeteua KKS 3 kinasibu ili kuwakilisha vyanzo vingine vya data ambavyo kwavyo maneno yangeweza kupatikana. Kwa hiyo, waandishi wa makala hii walipitia KKS 3 huku wakitazama miundo ya vidahizo vilivyoingizwa katika kamusi husika kwa ajili ya kuvichunguza. Data ya makala hii imechanganuliwa kwa kuzingatia asili ya data husika. Mathalani, baada ya kubaini makundi ya maneno yenye sifa ya data tuliyokusudia, tuliyaweka pamoja kwa ajili ya uchambuzi wa data. Kwa upande mwingine, data iliyopatikana imewasilishwa kwa kuzingatia kanuni husika ya utambuzi wa mofimu kama ilivyopendekezwa na Nida (1949). Pamoja na hayo, data imewasilishwa kwa kuonesha mofimu husika kwa kuzingatia makundi ya kanuni, kisha tumeweza kuhakiki kanuni moja baada ya nyingine kwa kuonesha zinavyotumika katika kuchambua mofimu za lugha ya Kiswahili.

Vilevile, uchanganuzi wa data umeongozwa na mkabala wa mofimu kama umbo na maana uliopendekezwa na Rastle na Davis (2008). Katika mkabala huo, mofimu ni umbo na maana kwa wakati huohuo. Kwa kuzingatia mkabala huo, kuna aina mbili za mofimu: mofimu huru na mofimu tegemezi. Kwa hiyo, maumbo yanayopachikwa katika mzizi au shina la neno hurejelewa kama mofimu ambazo hubeba maana anuwai. Kwa mfano, neno {a}-{na}-{chez}-{a} lina mofimu nne ambazo huwakilisha mofimu mbalimbali kama vile nafsi, njeo, mzizi na tamati maana. Kwa kuzingatia mkabala huo, tumechambua mofimu ambazo hupachikwa katika mzizi wa neno kwa kutumia kanuni za utambuzi wa mofimu zilizopendekezwa na Nida (1949).

4.0 Kanuni za Utambuzi wa Mofimu katika Lugha ya Kiswahili

Mofimu ni kipashio kidogo kabisa cha lugha kinachojenga maneno changamani (Nida, 1949). Aidha, neno sahili hutambulika kama mofimu huru ilhali neno changamani hutambulika kuwa limeundwa na mofimu tegemezi. Wakati wa kuchanganua muundo wa neno, kazi ya kwanza ni kutambua vipashio vidogo kabisa vya maneno vyenye maana. Mchakato huo hufanyika kwa kuongozwa na kanuni maalumu za utambuzi wa vipashio hivyo. Nida (1949) anapendekeza kanuni sita zinazotumika katika utambuzi wa mofimu zitiwazo *kanuni za utambuzi*

wa mofimu³. Katika kanuni hizo, hakuna kanuni inayojitegemea kwani kanuni moja hukamilisha nyingine na zote kwa pamoja huzingatia msingi wa dhana ya mofimu kama umbo na maana kwa wakati huohuo. Kwa hiyo, katika kipindi cha sarufi zalishi, kanuni hizi hurejelewa kama *kanuni za utambuzi wa mofu* kwa sababu mofimu ndiyo hurejelewa kama mofu katika kipindi hicho. Pia, yapo mazingira fulani ambapo kanuni hizi zimetumika kutambua alomofu kama maumbo tofauti yenye maana ileile. Hivyo basi, katika makala hii tumeonesha kanuni husika namna inavyofafanuliwa na kutumika katika lugha ya Kiswahili.

Kanuni ya kwanza inapapambanua maumbo yenye maana sawa na umbo la kifonimu lililo sawa katika utokeaji wake wote ambayo huunda mofimu moja. Katika kanuni hiyo, kundi la maneno hupachikwa mofimu-funge yenye maana sawa na kusababisha kundi hilo kuwa na mofimu moja. Nida (1949) anasisitiza kuwa usawa katika udhihirikaji wa kifonolojia wa mofimu-funge inayopachikwa katika mzizi wa neno hufanya viambishi hivyo kuwa na mofimu moja. Katika lugha ya Kiswahili, kanuni ya kwanza ya Nida (1949) inatumika kutambua mofimu zinazounda baadhi ya nomino zinazotokana na unominishaji wa vitenzi kwa kupachika mofimu nominishi tofautitofauti baada ya mzizi au shina la neno. Baadhi ya mofimu nominishi katika lugha ya Kiswahili ni {-ji}, {-i} na {-o}. Hata hivyo, kutokana na muundo wa lugha ya Kiswahili, vitenzi hivyo sharti vipachikwe kiambishi cha ngeli ili kutimiza hadhi ya kuwa nomino. Mifano katika (1) – (3) inaweza kurejelewa:

1.	(a) m -cheza-{-ji}	2.	(a) ma -pat-{-o}	3.	(a) u -som-{-i}
	(b) m -chora-{-ji}		(b) ki -lim-{-o}		(b) u -chokoz-{-i}
	(c) mu -uza-{-ji}		(c) m -l-{-o}		(c) m -chuuz-{-i}
	(d) m -shona-{-ji}		(d) m -fagi-{-o}		(d) m -kimbiz-{-i}
	(e) m -chungu-{-ji}		(e) mi -sem-{-o}		(e) u -telez-{-i}
- Chanzo:** KKS 3 (2013)

Katika mifano ya 1(a)-(e), 2(a)-(e) na 3(a)-(e) mofimu-funge {-ji}, {o} na {i} hudhihirika kwa namna moja kifonolojia mtawalia. Aidha, katika mfano wa 1(a)-(e) kiambishi cha ngeli ya kwanza kimepachikwa kabla ya mzizi au shina ili kutimiza sharti la kuwa nomino. Pia, katika mfano wa 2(a)-(e) na 3(a)-(e) viambishi vya ngeli tofautitofauti vimepachikwa kabla ya mzizi au shina ili kutimiza sharti la kuwa nomino. Kwa hiyo, kanuni ya kwanza ya Nida (1949) inaweza kutumika kuchanganua mofimu tegemezi zinazopachikwa katika shina la neno la Kiswahili.

Pamoja na kanuni hiyo kutumika katika kutambua mofimu za lugha ya Kiswahili, imetumika pia kutambua mofimu katika lugha nyinginezo. Matalani, Andrew-ogidi (2006) anaeleza kuwa katika lugha ya Kigala, mofimu funge *ak(o)*

³ Kanuni za utambuzi wa mofimu ni tafsiri ya waandishi wa makala hii kutoka maneno ya Kiingereza *Principles of morpheme identification*.

hudokeza mtenda wa jambo inapopachikwa kabla ya shina au mzizi wa kitenzi. Kwa mfano, *ak'ola-ojo* 'preacher' (mhubiri), *ak'one-eun* 'teacher' (mwalimu), *akp'one* 'killer' (muuaji) na *akw'ekpe* 'farmer' (mkulima). Vilevile, katika lugha ya Kiingereza, mofimu-funge {-ə} inapotokea mwishoni mwa neno ina maana sawa na umbo la kifonetiki linalofanana, yaani unominishi wa mtenda katika vitenzi. Kwa mfano, katika maneno kama vile *dancer* [dɑ:nsə] (mnenguaji), *smoker* [sməʊkə] (mvutaji), *trader* [treɪdə] (mfanyabiashara), *sweeper* [swi:pə] (mfagiaji) na *painter* [peɪntə] (mpakaji). Aidha, kiambishi {-ə} kinadhihirisha maana sawa ya unominishi wa mtenda katika vitenzi: *dance* [dɑ:ns] (nengua), *smoke* [sməʊk] (vuta), *trade* [treɪd] (fanya biashara), *sweep* [swi:p] (fagia) na *paint* [peɪnt] (paka), mtawalia. Kwa hiyo, mofimu-Ofunge {-ə} huunda mofimu moja katika lugha ya Kiingereza.

Kanuni ya pili inahusu maumbo yenye maana sawa lakini yanayotofautiana katika umbo la kifonimu huunda mofimu moja alimradi utofauti huo unaweza kuelezwa kifonolojia.

Kanuni ya pili inafafanuliwa kuwa kuna mazingira maalumu ambayo maumbo hutofautiana kimatamshi lakini yakiwa na maana ileile hutambuliwa kama mofimu moja, ikiwa tofauti hizo za kimaumbo hutokana na mazingira ya kifonolojia ambayo yanaweza kuelezwa dhahiri. Katika lugha ya Kiswahili kanuni ya pili inaweza kuhusishwa na utokeaji wa maumbo tofautitofauti ya kauli ya utendea, utendeshi, utendeka ambapo tofauti ya utokeaji wa maumbo hayo huelezwa kifonolojia. Mathalani, utendeka katika lugha ya Kiswahili unawakilishwa na mojawapo ya mofimu-funge {-ik-, -ek-, -lik-, -lek-}. Maumbo haya huwa na maana moja lakini huwakilishwa na viambishi tofautitofauti ambavyo mazingira yake ya kiutokeaji huweza kuelezwa kifonolojia kama ilivyobainishwa katika mfano wa 4:

4. (a) {-ik-} hutokea ikiwa mzizi unaishia na konsonanti na una irabu /i/ /a/ au /u/ kama mojawapo ya kijenzi cha mzizi. Mfano: pig-ik-a, pik-ik-a, fum-ik-a, fut-ik-a.
- (b) {-ek-} hutokea ikiwa mzizi unaishia na konsonanti na una irabu /e/ au /ɔ/ kama mojawapo ya kijenzi cha mzizi. Mfano: som-ek-a, chot-ek-a, chom-ek-a.
- (c) {-lik-} hutokea katika mzizi unaoishia na irabu wenye irabu /i/ /a/ au /u/ kama mojawapo ya kijenzi cha mzizi. Mfano: va-lik-a, vu-lik-a, fu-lik-a, kimbi-lik-a, chuku-lik-a.
- (d) {-lek-} hutokea ikiwa mzizi unaishia na irabu na una irabu /e/ au /ɔ/ kama mojawapo ya kijenzi cha mzizi. Mfano: tobo-lek-a, zo-lek-a, tembe-lek-a na soqe-lek-a.

Katika mfano wa 4(a)-(d) inabainika kuwa ijapokuwa kuna maumbo tofautitofauti lakini yote huunda mofimu kwa sababu tofauti hizo zinaweza kuelezwa kifonolojia. Sababu hizo huweza kutumika kueleza maumbo tofautitofauti ya utendea na utendeshi katika lugha ya Kiswahili.

Katika kushadidia kanuni ya pili kwenye utambuzi wa mofimu za lugha tofautitofauti, Nida (1949) ameonesha kuwa katika lugha ya Kiingereza kuna maumbo tofautitofauti yanayowakilisha ukanushi. Utokeaji wa maumbo hayo huweza kuelezwa kifonolojia. Nida (1949) anaonesha kuwa katika lugha ya Kiingereza mofimu awali: {in-, il-, ir-, na im-} katika maneno kama vile *inaudiable* (siosikika), *impossible* (siowezekana), *illogical* (sio na mantiki) na *irrelevant* (siohusu) yana maana sawa ya ukanushi lakini hudhihirika katika maumbo tofautitofauti kutegemea na mazingira ya kifonolojia kama ilivyo katika mfano 5 (a)-(d):

5. (a) {in-} hutokea kabla ya irabu kama ilivyo katika neno *inaudiable* (siosikika), au kabla ya konsonanti za ufizi kama ilivyo katika neno *intangible* (sioshikika), *insincere* (nafiki) na *indirect* (siyonyooka).
- (b) {im-} hutokea kabla ya konsonanti za midomoni kama ilivyo katika maneno *impossible* (siowezekana), *imbalance* (siolingana), *improper* (sio faa) na *immaterial* (sio na umuhimu).
- (c) {il-} hutokea kabla katika maneno yenye kitambaza mwanzoni kama ilivyo katika maneno *illogical* (sio na mantiki), *illegal* (haramu), *illegible* (sio someka), *illegitimate* (sio halali) na *illiterate* (jinga).
- (d) {ir-} hutokea kabla katika maneno yanayoanza na kimadende mwanzoni kama ilivyo katika maneno *irrelevant* (siohusu), *irresponsible* (siowajibika), *irrespective* (bila kujali) na *irreverent* (sioheshimu).

Chanzo: Nida (1949) (Tafsiri ya Kiswahili ni yetu)

Katika mfano wa 5(a)-(d), inabainika kuwa ukanushi katika lugha ya Kiingereza unawakilishwa na maumbo manne: {in-, il-, ir-, na im-}. Maumbo hayo hutokea katika maneno tofautitofauti kutokana na mazingira ya kifonolojia ambayo huweza kuelezwa. Kwa hiyo, kanuni ya pili huweza kutumika katika lugha tofautitofauti kwa sababu ni kanuni ya kimajumui.

Kanuni ya tatu inarejelea maumbo yenye maana sawa lakini yenye kutofautiana katika umbo la kifonimu katika hali ambayo utofauti wake hauwezi kuelezwa kifonolojia huunda mofimu moja ikiwa maumbo hayo hutokea kiutoano kutegemeana na masharti yafuatayo:

- a) Ikiwa jozi inayofanana kimuundo hutanguliwa na jozi yenye kutofautiana kimuundo katika kudhihirisha umbo la mofimu moja.
- b) Ikiwa mgawo wa kiutoano katika jozi tofauti ya kimuundo huunda msingi wa kuunganisha alomofu katika mofimu moja.

- c) Ikiwa maumbo yaliyo karibu yanayohusiana kimazingira hutanguliwa maumbo yasiyo karibu katika kudhihirisha umbo la mofimu moja.
- d) Ikiwa utofauti katika mazingira yanayofanana huweza kuchukuliwa kama mofimu ndogo ikiwa utofauti wa maana za alomofu huakisi mgawanyo wa maumbo haya.

Kanuni ya tatu na vipengele vyake hutumika kutambua maumbo ambayo hayawezi kutambuliwa kwa kutumia kanuni ya kwanza na ya pili ambayo hutokea kiutoano kutegemea mazingira ya kifonolojia. Kwa mfano, katika lugha ya Kiingereza maumbo kama vile *roses* (waridi), *boys* (wavulana), *lips* (midomo), *oxen* (ng'ombe), *children* (watoto) na *sheep* (kondoo) yapo katika jozi inayofanana kimuundo, yaani wingi. Aidha, uundaji wa wingi katika maneno hayo hutofautiana katika viambishi vinavyowakilisha wingi katika maneno hayo. Pamoja na hayo, hakuna mazingira dhahiri ya kifonolojia yanayoweza kuelezwa kama ilivyo kwa kanuni ya kwanza na ya pili. Hata hivyo, jozi hii hutofautiana na jozi zingine katika lugha ya Kiingereza ambazo huunda wingi kwa kuambika mizizi ya umoja mojawapo ya alomofu {-ez, -s, -z}.

Hata hivyo, katika lugha ya Kiswahili kanuni ya tatu haiwezi kutambua mofimu kwa sababu maumbo yanayoshughulikiwa na kanuni hiyo hayamo katika lugha ya Kiswahili. Kimsingi, kanuni ya tatu hutumika katika utambuzi wa maumbo tofautitofauti ambayo utokeaji wake hauwezi kuelezwa kifonolojia au kimofolojia. Licha ya sharti hilo kutokutumika katika lugha ya Kiswahili lakini huweza kutumika katika lugha nyinginezo. Mathalani, Zubairu (2015) anatumia mifano kutoka lugha ya Kihausa kuchambua mofimu za lugha hiyo. Mtafiti huyu anaeleza kuwa katika lugha ya Kihausa yapo maumbo ya maneno ambayo hayawezi kuelezwa kwa kutumia kanuni ya kwanza na ya pili. Maumbo hayo hudhihirika katika utofauti wa vijenzi vinavyowakilisha idadi katika maneno hayo. Baadhi ya mifano inaweza kurejelewa katika 6(a)-(e):

	Umoja		Wingi
6.	(a) kurtu recruit (askari)	>	kuraataa recruits (askari)
	(b) kwalba bottle (chupa)	>	kwalaabee bottles (chupa)
	(c) garmaa plough (plau)	>	gareemanii ploughs (plau)
	(d) dabba animal (mnyama)	>	dabbobii animals (wanyama)
	(e) mootaa automobile (gari)	>	mootoocii automobiles (magari)

Chanzo: Zubairu (2015) (Tafsiri ya Kiswahili ni yetu)

Katika mfano wa 6(a)-(e), inabainika kuwa maumbo ya wingi katika lugha ya Kihausa hutofautiana kutoka nomino moja hadi nyingine. Hata hivyo, hakuna mazingira ya kifonolojia au kimofolojia yanayoweza kudhihirisha utofauti huo. Pamoja na lugha hiyo, pia katika lugha ya Kigala maumbo ya idadi (umoja na wingi) hayawezi kuelezwa kifonolojia kutokana na utofauti wa viambishi vya idadi kutoka nomino moja hadi nyingine (Andrew-ogidi, 2006). Mfano wa 7 unadhihirisha maelezo haya:

	Umoja		Wingi
7.	(a) onekele man (mwanamume)	>	ab'ekele men (wanaume)
	(b) onobule woman (mwanamke)	>	ab'obule women (wanawake)
	(c) igbele girl (msichana)	>	ab'igbele girls (wasichana)
	(d) ela animal (mnyama)	>	am'ela animals (wanyama)

Chanzo: Andrew-ogidi (2006) (Tafsiri ya Kiswahili ni yetu)

Katika mifano wa 7(a)-(d) inabainika kuwa maumbo ya idadi (umoja na wingi) hutofautiana kutoka nomino moja hadi nyingine. Licha ya utofauti huo, hakuna mazingira ya kifonolojia wala ya kimofolojia yanayoweza kutumika kuelezea utofauti huo kama ilivyokuwa kwa kanuni ya pili. Kwa hiyo, kanuni ya tatu haiwezi kutambua mofimu katika lugha ya Kiswahili kwa sababu maumbo yanayoshughulikiwa katika kanuni hiyo hayamo katika Kiswahili. Maumbo yanayoshughulikiwa katika kanuni ya tatu huwa yanapaswa kuwa na tofauti. Isitoshe, utofauti huo huwa hauelezwi kifonolojia au kimofolojia kama ilivyo katika kanuni ya pili.

Kanuni ya nne inaonesha maumbo yenye tofauti dhahiri katika jozi moja ya kimuundo huunda mofimu moja ikiwa sehemu mojawapo kati ya jozi husika hutofautishwa na kipashio kidogo cha kifonolojia chenye maana.

Kanuni ya nne inaeleza kwamba tofauti dhahiri katika jozi ya kimuundo hubainishwa kutokana na kutofautiana kwa fonimu au mpangilio wa fonimu katika sehemu mojawapo ya jozi. Kanuni hii hutumika katika maumbo ya maneno yenye kutofautishwa na vipengele vya kifonolojia katika mojawapo ya jozi. Katika lugha ya Kiswahili kanuni ya nne ya utambuzi wa mofimu inatumika kutambua maumbo yenye tofauti dhahiri katika jozi moja ya kimuundo ambayo sehemu mojawapo ya jozi husika hutofautishwa na irabundefu. Mifano ya 8 na 9 inadhihirisha maelezo haya:

8.	(a) mtala [mtala]
(b) mchuzi [m'fuzi]
(c) mabara [ma'bara]
(d) madili [ma'dili] | 9. | (a) mtaala[m'ta:la]
(b) mchuuzi [m'f'u:zi]
(c) maabara[ma:'bara]
(d) maadili [ma:'dili] |
|----|--|----|--|
- Chanzo:** KKS 3 (2013)

Katika mifano ya 8(a) na 9(a); 8(b) na 9(b); 8(c) na 9(c); 8(d) na 9(d) inabainika kuwa maneno hayo yana tofauti dhahiri ya kiumbo katika kila jozi. Sehemu mojawapo ya jozi husika hutofautishwa na kipashio cha kifonolojia chenye maana (irabundefu). Kwa msingi huo, maumbo ya jozi moja huunda mofimu moja kama inavyoelezwa katika kanuni ya nne.

Katika kushadidia kanuni ya nne, Andrew-ogidi (2006) ametumia maumbo ya maneno yasiyo na viambishi dhahiri vya kiidadi katika lugha ya Kigala kuonesha kuwa maumbo hayo hutofautiana kiidadi kutokana na tofauti za kifonolojia wakati wa utamkaji wa maneno hayo. Kwa mfano, *omi* (umoja) - *omi* (wingi) 'water (maji)', *okuta* (umoja) - *okuta* (wingi) 'stone (jiwe)', *elulu* (umoja) - *elulu* (wingi) 'ash (majivu)', *ebutu* (umoja) - *ebutu* (wingi) 'dust (vumbi)' na *alemu* (umoja) - *alemu* (wingi) 'oranges (machungwa)'. Aidha, Nida (1949) ametolea mfano katika jozi mbili za maneno ya Kiingereza ambazo; moja hutofautiana dhahiri kimuundo na nyingine haitofautiani kimuundo. Matalani, katika maneno *foot* [fot] (mguu) na *feet* [fi:t] (miguu) kuna tofauti dhahiri kutokana na idadi (umoja na wingi). Pia, katika maneno *sheep* [ʃi:p] kondoo (umoja) na *sheep* [ʃi:p] kondoo (wingi) hakuna tofauti dhahiri inayosababishwa na idadi katika maneno hayo.

Hivyo, maumbo yenye tofauti dhahiri katika jozi moja ya kimuundo kama vile *foot-feet* (mguu-miguu), *man-men* (mwanamume-wanaume), *goose-geese* (bata-bata) hutofautishwa na kipashio kidogo cha kifonolojia chenye maana. Matalani, katika *foot* [fot] (mguu) na *feet* [fi:t] (miguu) hutofautishwa na irabufupi ya juu nyuma na irabundefu ya juu mbele katika lugha ya Kiingereza. Kwa mantiki hiyo, maumbo ya jozi moja huunda mofimu moja kwa mujibu wa maelezo ya Nida (1949). Hata hivyo, tofauti na ilivyo katika lugha ya Kiingereza na lugha ya Kigala; katika lugha ya Kiswahili maumbo haya huwa na maana tofauti. Kwa mfano, maumbo 'mchuzi' na 'mchuuzi' katika lugha ya Kiswahili huwa na maana tofauti ilhali maumbo *foot-feet* (mguu-miguu) katika lugha ya Kiingereza yana maana moja.

Kanuni ya tano inapambanua homofoni zinazotambulika kama mofimu moja au mofimu tofauti kwa kuzingatia masharti yafuatayo:

- a) *Homofoni zenye tofauti dhahiri ya maana huunda mofimu tofauti.*
- b) *Homofoni zenye maana inayohusiana huunda mofimu moja ikiwa maana huamuliwa na tofauti za kikategoria lakini huunda mofimu tofautitofauti ikiwa maana haiamuliwi na tofauti za kikategoria.*

Homofoni ni maumbo tofautitofauti ya kiisimu yenye kutamkwa sawa lakini hutofautiana katika maana (Nida, 1949). Kwa mfano, katika lugha ya Kiingereza maumbo kama vile *pare* [pɛ:] (menya), *pear* [pɛ:] (pea) na *pair* [pe:] (jozi) hutamkwa sawa lakini yanatofautiana kimaana. Katika sharti la kwanza, homofoni zenye tofauti dhahiri za maana huunda mofimu tofauti. Kwa mfano, neno *sell* [sɛl] (uza) na *cell* [sɛl] (seli) au *sea* [si:] (bahari) na *see* [si:] (ona) yana maana tofauti lakini hutamkwa kwa namna moja. Kwa mujibu wa Nida (1949) homofoni zilizoelezwa hapa huunda mofimu tofauti kwa sababu zina maana tofauti.

Hata hivyo, katika lugha ya Kiswahili sharti (a) la kanuni ya tano haliwezi kutambua mofimu kwa sababu maneno mengi katika lugha ya Kiswahili huandikwa kama yanavyotamkwa tofauti na ilivyo katika lugha ya Kiingereza. Licha ya sharti hilo kutokutumika katika lugha ya Kiswahili lakini huweza kutumika katika lugha nyinginezo. Mathalani, Andrew-ogidi (2006) ameeleza kuwa katika lugha ya Kigala, sharti (a) katika kanuni ya tano hutumika kutambua maumbo ya maneno yanavyotamkwa sawa lakini yenye kutofautiana kimaana. Kwa mfano, *oji* ina maana ya ‘head’ (kichwa) na ‘thief’ (mwizi), *edo* ina maana ya ‘brevity’ (ufupi) na ‘river’ (mto), *odo* ina maana ya ‘wall’ (ukuta) na ‘heart’ (moyo) na *ela* ina maana ya ‘meat’ (nyama) na ‘fool’ (mjinga).

Aidha, katika sharti la pili la kanuni ya tano homofoni hutokea katika mazingira tofautitofauti kutegemeana na kategoria husika ya homofoni hizo. Homofoni zenye maana inayohusiana lakini hutofautiana kategoria huunda mofimu moja kutegemeana na muktadha wa kisintaksia wa utokeaji wa maumbo hayo. Kwa mfano, katika lugha ya Kiingereza kitenzi ‘run’ (kimbia) na nomino ‘run’ (safari) ni mofimu moja kwa sababu maana hutofautishwa na kategoria.

Sharti la pili linaweza kutumika kutambua baadhi ya maneno katika lugha ya Kiswahili ambayo huandikwa sawa lakini hutofautiana kimaana kutokakana na kutofautiana kategoria. Mfano wa 10 ufuatao unadhihirisha haya:

10.	(a) paka (N)	>	paka (T)
	(b) shuka (N)	>	shuka (T)
	(c) pamba (N)	>	pamba (T)
	(d) nyonga (N)	>	nyonga (T)

Chanzo: KKS 3 (2013)

Katika mifano namba 10(a)-(d), maneno haya huunda mofimu moja kwa sababu tofauti za maana katika maneno tajwa huamuliwa na tofauti za kategoria zinazojitokeza katika maneno husika. Kutokana na maelezo ya Nida (1949) maneno haya huunda mofimu moja. Hata hivyo, Tomori (2004) anaeleza kuwa katika isimu ya sasa maneno kama vile ‘run’ (kimbia) na nomino ‘run’ (safari) huunda mofimu mbili tofauti ijapokuwa zinatokana na leksimu moja. Sambamba na hayo, maumbo yanayorejelewa katika sharti la (ii) la kanuni ya tano ni homonimu wala siyo homofoni.

Kanuni ya sita inarejelea mofimu zinazotenganishwa kwa kuzingatia mazingira yafuatayo:

- a) *Zikiwa pwekepweke.*
- b) *Katika muunganiko wenye kiini ambacho hutumika kuungia mofimu funge.*
- c) *Katika mwambatano mmoja wenye mofimu zinazoweza kutokea pwekepweke.*

Katika kanuni ya sita, sharti (a) ni mofimu inayotokea pwekepweke kama mofimu moja kamili ambayo huweza kutenganishwa. Mara nyingi, mofimu zenye sifa hii ni mofimu huru ambazo hazihitaji kuambikwa viambishi vyovyote. Katika lugha ya Kiswahili sharti (a) katika kanuni 6 hutumika kutambua mofimu huru ambazo hutokea zikiwa pwekepweke. Hebu tuangalie mfano wa 11 unaofuata:

11. (a) Nomino: *baba, kuku, sungura, ndege, dada na paka.*
- (b) Vivumishi: *dhaifu, hodari, maarufu, nadhifu na bora.*
- (c) Viwakilishi: *mimi, sisi, wewe, ninyi, yeye na wao.*
- (d) Vielezi: *upesi, haraka, sana, leo, jana na juzi.*
- (e) Vihusishi: *ya, juu, mbele na kwa.*
- (f) Viunganishi: *na, halafu, bado, ila, aidha na pia.*

Chanzo: KKS 3 (2013)

Katika mifano namba 11(a)–(f), kuna maumbo ya maneno ambayo huweza kutokea bila kuambatana na viambishi vyovyote. Katika lugha ya Kiswahili, maneno hayo hunasibishwa na kategoria nyingi isipokuwa kitenzi (hasa kitenzi kikuu na kitenzi kisaidizi). Vitenzi hivi hupokea viambishi tofautitofauti kabla, baada au kabla na baada ya mzizi wa pamoja.

Licha ya sharti (a) katika kanuni ya sita kutumika kutambua mofimu zikiwa pwekepweke katika lugha ya Kiswahili, Zubairu (2015) ametumia sharti hilo hilo kutambua utokeaji wa mofimu zikiwa pwekepweke katika lugha ya Kihansa. Maumbo ya maneno yanayotambuliwa na sharti hilo hutokea kiupekee bila kuwa na viambishi vyovyote. Baadhi ya mifano iliyotolewa na Zubairu katika lugha ya Kihansa ni *tsumagiya* (cane = henzirani), *taswiraa* (map = ramani), *daankaali* (potatoe = kiazzi) na *kadaandooniya* (millipede = jongoo). Vilevile, Nida (1949) ametoa mifano ya mofimu zinazoweza kutenganishwa zikiwa pwekepweke kuwa ni *cow* (ng'ombe), *jump* (ruka), *this* (hii), *their* (yao), na *boy* (mvulana). Mofimu hizi huweza kutenganishwa kiurahisi kwa kuwa hutokea pwekepweke. Kwa hiyo, sharti (a) katika kanuni ya sita huweza kutambua mofimu katika lugha tofautitofauti.

Sharti (b) katika kanuni ya sita ni mofimu ambazo haziwezi kutokea zikiwa pwekepweke. Katika lugha ya Kiswahili sharti (b) katika kanuni ya sita hutumika kutambua mofimu funge ambazo hutokea kwa kuambatanishwa katika mofimu pwekepweke. Mathalani, kiambishi {-ni} huweza kupachikwa katika baadhi ya

mofimu huru kuunda maneno mengine. Kwa mfano, katika maneno: *nyumba-nyumbani, soko-sokoni, shule-shuleni, mwembe-mwembeni, na chumba-chumba-ni* mofimu {ni-} huunda maneno mengine. Pia, mofimu {-sh-} huweza kupachikwa katika vivumishi kuunda maneno mengine. Kwa mfano: *safi-safi-sh-a, refu-refu-sh-a na fupi-fupi-sh-a*.

Katika kushadidia sharti (b) la kanuni ya sita, Ogunwale (2005) ameonesha kuwa katika lugha ya Kiyoruba mofimu-funge {pa-} huambatishwa katika mofimu-huru ili kuunda neno jipya lenye maana tofauti na ile mofimu huru. Kwa mfano, pa + mó = *pamó* 'to treasure (kuweka hazina)', pa + run = *parun* 'to destroy (kuharibu)', pa + ti = *patì* 'to abandon (kuachana)' na pa + orí = *parí* 'to finish (kumaliza)'. Pia, Nida (1949) anatumia mfano wa mofimu funge {-er} katika lugha ya Kiingereza kama ilivyo katika maneno: *dancer, worker, jumper* na *provider* haiwezi kutokea pwekepweke bali hulazimika kuunganishwa katika kiini cha neno kinachotokea pwekepweke kama ilivyo katika maneno: *dance, work, jump* na *provide*. Kwa hiyo, sharti la pili la kanuni ya sita hurejelea mofimu funge ambazo huweza kutenganishwa kutoka katika mashina ya maneno.

Sharti (c) katika kanuni ya sita huwakilisha mofimu huru ambazo zinatokea katika mwambatano mmoja. Katika lugha ya Kiswahili sharti (b) katika kanuni ya sita hutumika kutambua mofimu zinazotokea kwenye miambatano lakini katika mazingira mengine hutokea pwekepweke. Mara nyingi, mofimu hizi huwa ni mofimu huru ambazo huweza kutenganishwa katika mpaka maalumu kabla ya mwambatano. Mfano wa 12 ufuatao unaweza kurejelewa:

12.	(a) mama+ lishe	>	mamalishe
	(b) kipa + imara	>	kipaimara
	(c) kiini+ macho	>	kiinimacho
	(d) sukuma + wiki	>	sukumawiki
	(e) tiba+ lishe	>	tibalishe
	(f) tikiti+ maji	>	tikitimaji

Chanzo: KKS 3 (2013)

Katika mifano namba 12(a)-(f), inadhihirika kuwa mofimu huru huweza kutenganishwa katika mwambatano kupitia kuweka mpaka katikati ya mofimu huru ya kwanza na mofimu huru ya pili. Maneno yaliyopo kwenye mfano wa (12) hutumika kama neno moja lenye maana moja licha ya kuundwa na maneno huru tofauti yenye maana tofauti pia.

Pia, sharti (c) katika kanuni ya sita hutumika kutambua mofimu zinazotokea katika mwambatano katika lugha tofautitofauti. Mathalani, Ogunwale (2005) ametumia sharti hilo kuchambua miambatano katika lugha ya Kiyoruba. Mtafiti huyo alibainisha kuwa mofimu huru ambazo kila moja ina maana yake huungana kuunda mwambatano wenye maana inayotofautiana na vijenzi vyake. Baadhi ya mifano ya Ogunwale (2005) imeoneshwa katika mfano wa 13:

13.	(a)	gbà	+	gbó	=	gbàgbó
		receive		accept		to believe
		pokea		ridhia		kuamini
	(b)	gbà	+	gbe	=	gbàgbe
		receive		vanish		to forget
		pokea		toweka		kusahau
	(c)	wí	+	ùre	=	wúre
		speak		blessings)		pray
		ongea		baraka		omba
	(d)	pa	+	uró	=	puró
		crack		lies		tell lies
		pasua		uongo		sema uongo

Chanzo: Ogunwale (2005) Tafsiri ya Kiswahili ni yetu

Katika mfano namba 13 (a)-(d) imedhihirika kuwa mofimu huru zinapoungana huunda mwambatano. Aidha, maana ya mwambatano ni tofauti na vijenzi vyake. Vilevile, Nida (1949) anatolea mfano wa maneno *cran* katika neno *cranberry*, *rasp* katika neno *raspberry* na *cray* katika *crayfish*. Kwa hiyo, mofimu *cran-*, *rasp-*, *cray-* huweza kutenganishwa kwa sababu mofimu *berry*, na *fish* hutokea pwekepweke katika miambatano mingine. Kutokana na mifano hiyo, kanuni ya sita ni ya kimajumui kwa sababu hupatikana katika lugha nyingi.

5.0 Hitimisho

Kanuni za utambuzi wa mofimu zilizopendekezwa na Nida (1949) zinaonekana kufaa kuchambua maneno yenye miundo tofautitofauti katika lugha ya Kiswahili. Aidha, hutumika kupambanua baadhi ya maneno (mofimu huru) ambayo hutokea kama neno kamili lisilopachikwa mofimu yoyote. Dhana ya mofimu inayorejelewa katika uchambuzi wa maneno huakisi mofimu kama umbo na maana kama ilivyopendekezwa na Rastle na Davis (2008), yaani mofimu ni maana na wakati huohuo ni umbo linalojenga neno. Hata hivyo, makala hii imebaini kuwa zipo baadhi ya kanuni za Nida (1949) zinashindwa kuchambua baadhi ya maneno kama zilivyopendekezwa. Mathalani, sharti (a) la kanuni ya tano inayohusu utambuzi wa homofoni haiwezi kutumika kwa namna ilivyo katika lugha ya Kiingereza na Kigala kwa sababu lugha ya Kiswahili haina homofoni. Sanjari na hayo, kanuni ya tatu ilipendekezwa katika kuchambua maneno ambayo hupachikwa maumbo tofautitofauti ya idadi. Utokeaji wa maumbo haya hauwezi kuelezwa kama ilivyo katika kanuni ya pili. Hata hivyo, maumbo ya namna hiyo hayamo katika lugha ya Kiswahili kama ilivyo kwa lugha ya Kiingereza, Kigala na Kihansa. Kwa hiyo, kanuni ya kwanza, ya pili, ya nne na ya sita zina ufaafu wake mkubwa wa kutambua vijenzi, yaani mofimu za maneno husika. Pamoja na hayo, tunapendekeza uundwaji wa kanuni za kimajumui uzingatie tofauti kati ya lugha moja na nyingine.

Marejeleo

- Andrew-ogidi, R.C. (2006). A Comparative Analysis of English and Igala Morphological Processes. *Tasnifu ya Umahiri (Haijachapishwa)*. Chuo Kikuu cha Ahmadu Bello.
- Booij, G. (2007). *The Grammar of Words: An Introduction to Morphology* (Toleo la 2). Oxford: Oxford University Press.
- Crystal, D. (1971). *Linguistics*. Harmondsworth: Penguin.
- Hartman, R. (1972). *Dictionary of Language and Linguistics*. London: Applied Science Publisher.
- Lightner, T. (1975). "The Role of Derivational Morphology in Generative Grammar". *Language*. 51:617-638.
- Matthews, P.H. (1997). *Morphology* (Toleo la 2). Cambridge: Cambridge University Press.
- Mgullu, R.S. (1999). *Mtaala wa Isimu: Fonetiki, Fonolojia, na Mofolojia ya Kiswahili*. Nairobi: Longhorn.
- Mohamed, M.A. (1993). *Sarufi Mpya*. Dar es Salaam: Press and Publicity Centre.
- Ndumiwe, E.J. (2020). *Kurunzi ya Isimu na Muundo wa Kiswahili*. Mwanza: Tridax Africa Company Limited.
- Nida, E.A. (1949). *Morphology: The Descriptive Analysis of Words* (Toleo ya 2). Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Ogunwale, J.A. (2005). "Problems of Lexical Decomposition: A Case of Yoruba Complex Verbs." *Nordic Journal of African Studies*. 14 (3): 318-333.
- Rastle, K. na Davis, M.H. (2008). "Morphological Decomposition Based on the Analysis of Orthography." *Language and Cognitive Processes*. 23: 942–971.
- Richard, J.C., Platt, J. na Weber, H. (1985). *Longman Dictionary of Applied Linguistics*. London: Longman.
- Spencer, A. (1991). *Morphological Theory: An Introduction to Word Structure in Generative Grammar*. Massachusetts: Blackwell Publishers Ltd.
- Tomori, S.H.O. (2004). *The Morphology and Syntax of Present-day English: An Introduction*. Ibadan: Heinemann Educational Books Ltd.
- TUKI. (2013). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* (Toleo la 3). Nairobi: Oxford University Press.
- Zubairu, B.S. (2015). Comparative Study of Morphological Processes in English and Hausa Languages. *Tasnifu ya Umahiri (Haijachapishwa)*. Chuo Kikuu cha Nigeria.